

УДК 378.015.31:17.022.1

DOI: 10.31499/2307-4906.4.2019.200148

СУТНІСТЬ І ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Гуров Сергій, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри методики викладання германських мов, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького.

ORCID: 0000-0002-9456-0046

E-mail: serggurov@mail.ru

У статті визначено сутність поняття «виховання духовно-моральних цінностей» молоді. Розглянуто аспекти та етапність формування духовно-моральних цінностей студентів гуманітарних спеціальностей. Особливу увагу приділено розгляду проблем вдосконалення процесу виховання духовно-моральних цінностей студентів гуманітарних спеціальностей. Завдання і стратегія вищої школи – навчити студентів взаємодіяти на основі духовно-моральних цінностей в гармонії з іншими людьми, собою і навколишнім світом. У формуванні духовно-моральної особистості важлива роль освітніх установ. Модель освіти в цьому випадку повинна базуватися на принципах демократії і гуманізму, створюючи умови для розвитку і самореалізації особистості.

Ключові слова: духовно-моральні цінності, заклад вищої освіти, виховання, особистість, студенти, гуманітарні спеціальності, самореалізація, демократія і гуманізм.

THE ESSENCE AND PROBLEMS OF SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN EDUCATION

Hurov Serhii, PhD in Pedagogical Sciences, Head of the Department of Germanic Languages Teaching Methods, Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-9456-0046

E-mail: serggurov@mail.ru

The article defines the essence of the concept of spiritual and moral values in youth education. It considers the aspects and stages of humanitarian students' formation of spiritual and moral values. Special attention is paid to the problems of improving the process of spiritual and moral values education. The fact that the appeal of the education system to the idea of spiritual and moral values education is not accidental as it is the key to the revival of Ukrainian society. Cult consumption, moral degradation of youth, which is expressed in adolescent drug addiction and alcoholism is evidence of the decline and spiritual crisis of modern society and the individual as a whole. Undoubtedly, today it is in the state's interest to ensure the spiritual and moral development of students. Therefore, the task and strategy of the higher school is to teach students to interact on the basis of spiritual and moral values in harmony with other people, themselves and the world around them. In modern conditions, the role of educational institutions in the formation of spiritual and moral personality is important. The model of education, in this case, should be based on the principles of democracy and humanism, creating conditions for the development and self-realization of the individual.

The process of spiritual and moral values education aims at creating favorable conditions for students to assimilate moral and spiritual values and ideals, mastering the spiritual and moral culture, the

formation of moral feelings, stable moral qualities and skills of moral behavior, as well as value orientations. Concerning the main problems in the spiritual and moral values education, the problem is related to the preparation of future teachers, capable to become spiritual mentors and nurture spiritual and moral values among young people.

Keywords: *spiritual and moral values, higher educational institution, upbringing, personality, students, humanitarian specialties, self-realization, democracy and humanism.*

Факт звернення системи освіти до ідеї виховання духовно-моральних цінностей є не випадковим, оскільки воно є запорукою відродження українського суспільства. Культ споживання, моральна деградація молоді, яка виражається у підлітковій наркоманії та алкоголізмі є свідченням занепаду і духовної кризи сучасного суспільства і особистості в цілому. Безперечно, в інтересах держави сьогодні забезпечувати духовно-моральний розвиток студентської молоді. Отже, завданням і стратегією вищої школи стає навчати студентів взаємодіяти на основі духовно-моральних цінностей у гармонії з іншими людьми, собою і світом навколо себе. За сучасних умов роль навчального закладу у формуванні духовно-моральної особистості є важливою. Модель освіти в такому разі має засновуватися на засадах демократизму та гуманізму, створюючи умови для розвитку і самореалізації особистості.

Метою статті є визначення сутності процесу виховання духовно-моральних цінностей, а також обґрунтування проблем, пов'язаних з удосконаленням формування духовно-моральних цінностей студентів гуманітарних спеціальностей.

Дослідження в сфері духовно-морального виховання здійснювали філософи, педагоги і психологи, розкриваючи різноманітні аспекти формування духовно-моральних цінностей особистості. Так, розроблення зазначеної проблеми базується на положеннях філософського вчення про цінності О. Дробницького, А. Здравомислова, М. Каган, П. Матвеева; на педагогічній спадщині І. Гербарта, А. Дистервега, К. Ушинського, А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Мар'єнко, К. Чорної, П. Щербаня, М. Яницького; психологічні основи формування духовно-морально цінностей молоді розкриваються у працях І. Беха, М. Боришевського, С. Бубнова, О. Власенко, П. Ігнатенко, В. Москальця, В. Ядова; духовний розвиток особистості є предметом досліджень у вітчизняній педагогіці та психології у працях І. Беха, М. Бердяєва, М. Боришевського Л. Виготського, І. Зязюна, М. Савчина, Е. Помиткіна, С. Яремчука, С. Ярмусь та інших авторів.

Педагогічна наука розглядає проблему духовно-морального виховання молоді як одну з провідних, що пояснюється тим, що яким чином людина визначає цінності та усвідомлює свою сутність, істотно впливає на всю її подальшу життєдіяльність.

Наукові доробки багатьох вчених підтверджують актуальність проблеми духовності. Вивчення проблеми виховання духовно-моральних цінностей хвилювало людство як в історичному так і в культурно-моральному аспекті. Аналіз наукових джерел підтверджує наявність доволі великої різноманітності теоретичних уявлень про духовність, мораль і моральне виховання, духовно-моральні цінності. В наукових працях філософів, психологів, педагогів можна зустріти різні трактування поняття духовності. Так, М. Бердяєв розуміє духовність – як найвищу якість, цінність, найвище досягнення самої людини, оскільки найвища мета – не економічна, не соціальна, а духовна [1]. Л. Н. Толстой вважав духовність особливою людською властивістю, завдяки якій відбувається зв'язок кінцевого існування особистості з Богом. Сенс

існування людини це розвиток духовності, яка пов'язана з моральністю в творчому досвіді особистості [6]. К. Ясперс під духовністю розуміє призначення життя людини, те, заради чого вона існує: «Кожна людина нібито призначена божою волею для життя і дії заради безмежної відкритості, істинного розуму, істини, любові і вірності поза того насилля, яке властиве державі і церкві, під гнітом яких вона змушена жити і протистояти» [7]. За визначенням В. Лекторського, «духовне завжди так чи інакше пов'язано з виходом за межі егоїстичних інтересів, приватної користі, дріб'язкових розрахунків» [2]. У Е. Помиткіна знаходимо таке визначення духовності: «специфічна людська риса, що виявляється в багатстві духовного світу особистості, її ерудиції, розвинених інтелектуальних і емоційних запитах, моральності» [5, с. 28]. Бути духовним, означає вихід людського світовідношення за межі матеріальних потреб, їх подолання (своєрідне зняття) у сфері суб'єктивного «для-себе-буття», можливість піднятися над ним і отримати нові безкорисні, суперпрагматичні відносини зі світом, контактів з ним, сприйняти, переживати і розуміти. Якщо розглядати духовність через моральність, то вона підпорядковує інтереси особистості інтересам суспільства, а долю окремої людини – потребам збереження людини як родової істоти.

Отже, духовність – це інтегративна якість особистості, що визначає смисложиттєві цінності, які формують людяне відношення до інших, гуманізм, забезпечують духовний розвиток особистості.

Не дарма духовно-моральні цінності виділяються вченими в особливу групу цінностей (Л. М. Столович, М. С. Розов, А. Г. Здравомислов). На сучасному етапі розвитку нашого суспільства особливе значення має виховання студентської молоді як високодуховної особистості громадянина України. Це підштовхує до пошуку технологічно нових шляхів духовно-морального виховання особистості, які базуються на основі суспільно-історичного досвіду і культурно-педагогічних надбань людства.

Розглянемо поняття «мораль», яка є предметом вивчення етики як філософської науки, яку прийнято вважати практичною філософією, що вирішує такі питання: теоретичні (витоки та сутність моралі), практичні (як має поводитися людина).

Термін «мораль» досліджувався в різних напрямках педагогічних, психологічних, філософських, історичних, соціологічних наук тощо (Г. Бондаренко, О. Каневська, В. Карагодін, І. Ковальчук, О. Матвієнко, І. Мищицин, Н. Павлик, О. Павловська, О. Палійчук та ін.). Сутнісне наповнення терміна трактується у нашому дослідженні як форма суспільної свідомості, що регулює поведінку особистості майбутнього фахівця у всіх сферах життя і має глибинний і зовнішній рівні. В цілому, моральність – це компонент духовності, змістом якого виступають етичні цінності, що становлять основу свідомості. Моральність – це здатність людини діяти, думати і відчувати відповідно до свого духовного начала, це способи і прийоми передачі поза свого внутрішнього духовного світу. Духовність і моральність є поняттями, які існують у нерозривній єдності, тому що за їх відсутності починається розпад особистості і культури. Моральність прийнято розуміти як сукупність загальних принципів і норм поведінки людей по відношенню один до одного в суспільстві. Моральність регулює почуття, бажання і поведінку людини відповідно до моральних принципів певного світогляду. В основі моральності лежить безумовний і позаісторичний релігійний початок.

До сполучення «духовно-моральний» ми додаємо і таку категорію, як

«цінності». Взагалі, цінності – це будь-які матеріальні або ідеальні явища, які мають значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, час, гроші, здоров'я тощо, заради якого вона живе. Звичайно, у співвідношенні слів «духовно-моральні цінності» мова йде про ідеальні явища, які мають сенс для особистості.

Слід сказати, що використання у науковому обігу поняття «цінності» має багато визначень та тлумачень. З огляду на це і змістовне наповнення поняття «духовно-моральні цінності» ще не набуло достатньо чіткої концептуалізації. Духовно-моральні цінності виступають складовими світогляду людини як духовного, інтегрального утворення. Духовність проявляється в прагненні людини будувати свої відносини з навколишнім світом на основі добра, істини, краси, будувати своє життя на основі гармонії з навколишнім світом. Одним з найсильніших джерел духовності є совість, а проявом духовності – кохання. Цінності разом із соціальними нормами складають основу засвоєння людиною соціального досвіду, який є важливим аспектом соціалізації.

Поняття «виховання» в педагогічній літературі застосовується в широкому та вузькому значенні, в широкому значенні цей процес розуміють як освіту, навчання, процес формування особистості й підготовки її до активної участі у виробничому, суспільному та культурному житті. До більш вузького значення належить розуміння виховання як – формування світогляду, морального обличчя, розвиток смаку, фізичний розвиток тощо.

Процес виховання також визначається як цілеспрямований вплив на становлення сутнісних сил особистості, що відбувається у процесі її залучення до створеної людством системи цінностей. У Національній програмі є визначення поняття «виховання», яке описує виховання дітей та учнівської молоді в Україні, так там зазначається, що виховання є процесом залучення особистості до засвоєння вироблених людством цінностей, створення сприятливих умов для реалізації свого природного потенціалу та творчого ставлення до життя, спрямований на утвердження суспільно значущих норм і правил поведінки особистості» [4, с. 201].

Важливого значення у вихованні людини має процес формування ціннісного ставлення до різних явищ дійсності, а також побудова ієрархії цінностей особистості, що визначають її ставлення до навколишнього світу і поведінки в суспільстві. Виховання духовно-моральних цінностей є тривалим і складним процесом, зумовленим впливом родини, окремими соціальними інститутами і групами, засобами масової інформації і суспільством. Важлива роль у цьому процесі належить системі освіти, насамперед вищій школі, основне покликання якої полягає у створенні умов, в яких усі позитивні цінності освіти стали б надбанням особистості, яка навчається, її внутрішніми орієнтирами діяльності.

З огляду на це перед вищою школою постає завдання розробки цілісної організації освітнього простору, яка створювала б умови для наповнення внутрішнього світу студентської молоді ціннісним змістом. Слід зазначити, що духовні цінності можуть стати основою системи ціннісних орієнтацій молоді, а також центром системи духовно-морального виховання у вищій школі, коли вони виявлені, структуровані, дидактично опрацьовані й прийняті педагогом як власна система цінностей.

Отже, проаналізувавши думки і трактування сутності та особливостей вищезазначених понять, доходимо висновку, що виховання духовно-моральних цінностей процесом засвоєння моральних і духовних цінностей та ідеалів, оволодіння

духовно-моральною культурою, формування морального почуття, стійких моральних якостей і навичок моральної поведінки, а також ціннісних орієнтацій.

На сьогодні у теорії та практиці духовно-морального виховання накопичений величезний досвід, який надає можливість поглиблення і систематизації наявних теоретичних положень зазначених підходів для розв'язання проблеми духовно-моральних цінностей майбутніх фахівців. Враховуючи усі підходи, необхідно зазначити, що досі тривають пошуки єдиного підходу до виховання духовно-моральних цінностей. Учені знаходяться у пошуку такого підходу, який би не викликав заперечень і протистоянь як у науковій спільноті, так і у практичній роботі викладачів у нашій державі. Сьогодні маємо багато ефективних прикладів виховної роботи у напрямку формування духовно-моральних цінностей, запровадження концептуальних та нормативних документів, що окреслюють основний напрямок виховання – формування особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, а також необхідність духовного зростання для збереження і продовження традицій та звичаїв.

Наразі у теорії виховання все швидше трансформуються новітні виховні технології, набувають поширення нові виховні впливи на особистість, у той самий час ми бачимо, що рівновага як в інформаційному, так і в духовно-моральному плані особистості порушена. Це означає, що через нестримне зростання інформаційних потоків, виникає потреба в якісній інформації, саме це вимагає пошуку нових підходів до виховання, відмови від застарілих або, навпаки, декалькування іноземних, прагматичних підходів без урахування етнічних особливостей народу, природних нахилів особистості, її глибинних бажань.

Розв'язання завдань духовно-морального виховання сучасною системою освіти пов'язано з вирішенням цілої низки проблем, серед яких найбільш важливими, на наш погляд, є такі.

Перша проблема пов'язана з підготовкою майбутнього вчителя, який згоден стати духовним наставником особистості. Духовно-моральну особистість студента може сформувати тільки особа з високим рівнем сформованості духовно-моральних цінностей. Розв'язання цієї проблеми можливе за умови створення курсів для педагогів, де їх навчатимуть формам і методам виховання духовно-моральних цінностей.

Проте недостатньо одного навчання на курсах, педагог має свідомо прагнути власного духовного росту та здійснювати допомогу своїм вихованцям в їхньому духовному становленні: глибше зрозуміти себе; свою приналежність – в родині, роді, професії, Вітчизні, віднайти власний шлях до власного «Я», жити так, щоб вміти розрізняти шари людського життя – фізичний, душевний і духовний. Педагог має допомогти своїм вихованцям знайти способи залучення до національної духовної традиції; фольклору, архітектури, мистецтва, філософії; усвідомити радість буття та неповторність кожного дня.

Друга проблема стосується змісту виховання духовно-моральних цінностей, тобто на чому побудовано таке виховання. На наш погляд, змістом має стати такий духовний і моральний досвід, який здатний забезпечити досвід переживання високих духовних станів; досвід усвідомлення власної внутрішньої духовної реальності і розуміння самоцінності духовного світу іншої людини; досвід визначення вихованцем актуальних для нього смисложиттєвих та моральних проблем; досвід індивідуального та спільного смислоутворення і смислопобудови; досвід розв'язання моральних

проблем; досвід змістовного духовного спілкування; досвід визначення та реалізації власних ціннісних пріоритетів у мистецтві, в духовно-практичній діяльності (творчість, соціальне служіння, допомога людям тощо).

Від рівня сформованості духовно-моральних цінностей майбутніх фахівців гуманітарних спеціальностей залежать світоглядні позиції студентів в цілому, вибір різноманітних джерел, як позитивного, так і негативного характеру та здатність застосовувати набуті якості у вирішенні професійних завдань. Майбутні фахівці гуманітарних спеціальностей мають зрозуміти зміст та особливості духовно-моральних цінностей; усвідомити особистісний рівень сформованості духовно-моральних цінностей і засоби його підвищення; вміти робити вибір в інформаційних потоках і віддавати перевагу найвизначнішим у духовно-моральному розумінні ідеалам; накопичувати літературний досвід формування духовно-моральних цінностей, результатом якого є засвоєння вічних людських цінностей таких як: милосердя, співчуття, правдолюбство, прагнення до добра і неприйняття зла.

Отже, важливим стає розробка змісту виховання духовно-моральних цінностей, а для розробки власного літературно-методичного забезпечення для підвищення рівня духовно-моральних цінностей студентів гуманітарних спеціальностей у закладах вищої освіти вважаємо важливими такі заходи: проаналізувати існуючі програми і навчальні плани дисциплін циклу професійної підготовки, подати спеціально дібраний матеріал, що включає наукові уявлення про багатство духовно-моральних цінностей у різні епохи розвитку художньої літератури, їх духовно-моральні ідеали, особливості духовно-моральних уявлень в українській художній літературі та літературі інших народів світу.

Третя проблема пов'язана зі способами і формами духовно-морального виховання, оскільки цінності є таким явищем, яке найскладніше закласти простою трансляцією знань. Необхідним стає створити такі умови, розшукати такі форми і методи за яких особистість можна ввести до культури духовно-моральних цінностей і допомогти їй в неї розібратися та визначитися. Це не означає, що педагог в такому разі стає безпристрасним посередником: його цінності і смисли мають бути заохочені до діалогу. Він не може нав'язувати цінності вихованцям, він лише може створити емоційно-інтелектуальне поле напруги, в якому відбувається проживання і усвідомлення ними буття та сутності культури і духовно-моральних цінностей через набуття духовно-моральних смислів та розуміння ідеалів. Тільки за умови створення такого діалогу можливою стає передача і розкриття духовно-моральних цінностей. «В такій зустрічі двох душ народжується духовно-ціннісна, світоглядна єдність, спільність віри, надії і любові, життєвих настанов та поведінкових прагнень, ідеалів та неприйнять» [3 с. 294].

Важливою передумовою виховання духовно-моральних цінностей є усвідомлення категоріального апарату духовно-моральних цінностей та знання їхньої сутності і ролі у суспільстві. Відзначимо, що лише за умови включення студентів уже з перших курсів до процесу виховання духовно-моральних цінностей, поступово виявиться інтерес до духовно-моральної дії, підвищиться мотивація до самовдосконалення, до прийняття морального рішення та здійснення морального вчинку. Як показав аналіз освітніх програм та навчально-методичних комплексів цей процес може бути висвітлений такими дисциплінами як: «Теорія літератури», «Всесвітня література», «Українська

література», «Вступ до спеціальності», «Всесвітня історія», «Історія України», «Культурологія», «Етика та естетика», «Філософія», «Релігієзнавство» та ін.

Виховання духовно-моральних цінностей у студентів гуманітарних спеціальностей є цілісною організованою теоретичною і практичною суб'єкт-суб'єктною взаємодією викладачів і студентів, що спрямоване на формування у майбутніх фахівців гуманітарних спеціальностей професійних вмінь і навичок. За допомогою таких теоретичних курсів як: «Вікова психологія», «Етика та естетика», «Соціологія» стає можливим пояснення етапів формування духовно-моральних цінностей, опанування знаннями про прийоми активізації розвитку в сфері духовно-моральних цінностей, осягнення законів взаємовідносин у суспільстві, соціально-психологічних законів доброзичливого спілкування або загальнолюдських цінностей.

Загальні принципи виховання духовно-моральних цінностей в освітніх установах вважаємо за краще викладати на кураторських годинах. Ефективні засоби, форми та методи виховання духовно-моральних цінностей, критерії оцінювання рівня вихованості майбутнього фахівця гуманітарних спеціальностей, найбільш ефективно розкриваються під час вивчення предмету «Педагогіка» та теоретичного курсу «Вступ до спеціальності». Набуття знань механізмів навчально-виховного процесу технології та методики виховання духовно-моральних цінностей, практичне впровадження знань умінь та навичок можна втілювати у позааудиторній роботі та проведенні різноманітних практик.

Для підвищення рівня духовно-моральних цінностей засобами художньої літератури необхідно визначити зміст гуманітарних дисциплін, матеріали та діагностуючі методики для обговорення та обміну думками на заняттях зі студентами. Це уможливує вплив за всіма критеріями духовно-моральних цінностей і надає можливість визначити рівні майбутніх фахівців гуманітарних спеціальностей.

Варто відмітити, що виховання духовно-моральних цінностей студентів гуманітарних спеціальностей засобами художньої літератури передбачає етапність цього процесу. Отже, схарактеризуємо їх: етап усвідомлення образу духовно-моральних цінностей, етап впровадження набутих знань про духовно-моральні цінності у власну поведінку, етап аналізу і рефлексії власної поведінки щодо відповідності духовно-моральним цінностям.

Перший етап забезпечує ознайомлення студентів з поняттям «духовно-моральні цінності» та надає їм можливість осягнути потенціал художньої літератури для виховання власної системи духовно-моральних цінностей на її основі. На цьому етапі відбувається усвідомлення принципових понять про добро і зло, що дає студентам можливість вибору дії, вчинку. Результат такої роботи – формування духовно-моральної свідомості, у якій відображаються щирі духовно-моральні почуття, що висвітлюються через духовно-моральну діяльність, ставлення до себе й оточення. Процес ознайомлення студентів з потенціалом художньої літератури для виховання духовно-моральних цінностей може бути представлений як процес орієнтації особистості на цінності представлені в національній та світовій літературах. Орієнтація в цьому випадку передбачає наявність емоційного стану впевненості у правильності обраного шляху на самовдосконалення. Така орієнтація спрямовує студента від задуму до результату: правильний вибір мети та засобів її досягнення, оцінку власної дії в зіставленні вчинку із загальною спрямованістю, планами та життєвими цінностями.

Таким чином, набутий студентом рівень знань поступово стає необхідною базою для постійного пошуку, розвитку, вдосконалення і поглиблення наявних уявлень. Саме тому таку орієнтацію можна визначити як процес формування духовно-морального стрижня, пошук свого місця і призначення у житті. Результатом і продуктом першого етапу є сформована позитивна настанова на зміни власної поведінки відповідно до системи духовно-моральних цінностей.

Другий етап – етап впровадження набутих знань про духовно-моральні цінності у власну поведінку – це ціннісно-сміслове визначення себе щодо цінностей виражених в літературі. Воно виражається у прагненні та бажанні студента чинити відповідно до системи духовно-моральних цінностей. Цей етап характеризується пристосуванням духовно-моральної свідомості студентів гуманітарних спеціальностей до конкретних умов існування. Захисний духовно-моральний фільтр спрацьовує, коли пережиті почуття знаходять прояв через захисні реакції, спрямовуються на активне ствердження та підтримку справедливих дій інших.

Третій етап процесу виховання духовно-моральних цінностей студентів гуманітарних спеціальностей є етапом аналізу і рефлексії власної поведінки студентом стосовно її відповідності духовно-моральним цінностям оспіваними в літературі. Для цього етапу характерною є неприйняття інформації студентом, яка несумісна з щирими духовно-моральними почуттями, сформованими за допомогою стимулюючих матеріалів. На цьому етапі студенти здатні аналізувати літературні твори щодо їхнього виховного потенціалу, також здійснювати самоконтроль власної поведінки відповідно до системи духовно-моральних цінностей.

Сутність процесу виховання духовно-моральних цінностей полягає в створенні сприятливих умов для засвоєння студентами моральних і духовних цінностей та ідеалів, оволодіння духовно-моральною культурою, формування морального почуття, стійких моральних якостей і навичок моральної поведінки, а також ціннісних орієнтацій. Щодо основних проблем у вихованні духовно-моральних цінностей, то це проблеми пов'язані з підготовкою майбутніх вчителів, здатних стати духовними наставниками і виховувати духовно-моральні цінності у молоді; це проблеми пов'язані зі змістом, тобто з тим на чому побудовано виховання духовно-моральних цінностей, і, врешті проблеми вибору доречних способів і форм виховання духовно-моральних цінностей майбутніх фахівців гуманітаріїв. Перспективами подальших розвідок у даному напрямі вважаємо створення практичних завдань методики формування духовно-моральних цінностей засобами художньої літератури та імплементація цієї методики в гуманітарні спеціальності закладів вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. Москва: Республика, 1994. 480 с.
2. Додонов Р. А. Алгоритм саморазвертывания духовной жизни общества. *Новая парадигма*. 1998. Вып. 6. С. 53–58.
3. Каган М. С. Философия культуры. СПб.: Петрополис, 1996. 416 с.
4. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді. *Книга заступника директора з виховної роботи*: довідково-метод. вид. Харків: Торсінг плюс, 2006. С. 197–224.
5. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. Київ: Наш час, 2007. 280 с.
6. Троицкий В. Ю. Национальные духовные традиции и будущее русского образования. *Педагогика*. 1998. № 2. С. 3–7.
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Республика. 1994. 524 с.

REFERENCES

1. Berdyaev, N. A. (1994). *Filosofiya svobodnogo dukha*. Moscow: Respublika [in Russian].
2. Dodonov, R. A. (1998). Algoritm samorazvertyvaniya dukhovnoy zhizni obshchestva. *Nova paradigm. Issue 6*, 53–58 [in Russian].
3. Kagan, M. S. (1996). *Filosofiya kultury*. Saint Petersburg: Petropolis [in Russian].
4. Natsionalna prohrama vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi. (2006). *Knyha zastupnyka dyrektora z vykhovnoi roboty*. Kharkiv: Torsing plus, 197–224 [in Ukrainian].
5. Pomytkin, E. O. (2007). *Psykholohiia dukhovnoho rozvytku osobystosti*. Kyiv: Nash Chas [in Ukrainian].
6. Troitskiy, V. Y. (1998). Natsionalnye dukhovnye traditsii i budushchee russkogo obrazovaniya. *Pedagogika*, 2, 3–7 [in Russian].
7. Yaspers, K. (1994). *Smysl i naznachenie istorii*. Moscow: Republic [in Russian].